

ŘEČ A SKUTEČNOST

Nevím, zdali jste se už někdy zamyslili nad tím, jak určitě a do jakých podrobností dovedeme řeči vyjadřovat nejrozmanitější skutečnosti. Je to zjev, který přemýšlivého pozorovatele musí udivit a který si zaslouží naši zvědavé pozornosti. Při bližším zkoumání shledáme, že se vyjadřovací pružnost řeči opírá o dvě věci. Jednak nevyjadřujeme řeči skutečnost v celé její bezprostřednosti, nýbrž si ji vždy upravujeme do zjednodušujících linií, které se k vyjádření lépe hodí, jednak užíváme při vyjadřování řeči podivuhodné soustavy vzájemně se vztahujících znaků, jazyka.

Jaký je poměr řeči ke skutečnosti, poznáme nejlépe, když si všimneme, co vlastně v řeči vyjadřujeme ze skutečnosti postihované našimi smysly. Sedíme v pokoji a při pohledu oknem spatříme mihotavé šňůry vodních kapek pohybujeících se od oblohy k zemi nebo zaslechneme pravidelné tukavé nárazy vodních kapek na okenní tabule nebo na plechy pod oknem, spojíme tyto vjemy se svou dřívější zkušeností a řekneme stručně: *Venku prší*. Jindy vstoupíme do pokoje, v němž jsme ještě nebyli, a všimneme si, že není naplněn jenom rozptýleným neutrálním denním světlem, nýbrž že plocha u okna je jasně ozářena a že zářivý jas vyplňuje i celé okno a zřejmě přichází zvenčí. Zase spojíme tyto zrakové vjemy se svou dřívější zkušeností a řekneme s vyznačením libosti, kterou v nás pozorovaný zjev vzbuzuje: *Sem svítí krásně slunce*. Stejně můžeme konfrontovat se základními smyslovými skutečnostmi také jiné podobné věty. Například *Někdo jde po schodech nahoru*. — *Tamhle leze po střeše kočka*. — *Na ulicích se už svítí*. Vidíme, že syrové smyslové skutečnosti, která (jak výmluvně ukazují tvůrčí zápasy malířů impresionistů) bohatostí vjemového obsahu někdy až mate, odpovídá v řeči vždycky jen řádka slov, jež se jí pevně chopí v podstatných složkách a jasně ji vyjádří.

Nemůže to být ovšem řádka slov ledajaká, libovolná. Slova, kterých užijeme, musí mít k dané skutečnosti pevný významový vztah, a nemají-li to být slova nesouvislá, musí jejich sestava označovat postoj, který k této skutečnosti má v dané chvíli mluvčí. Pro oba úkoly, pro pojmenování složek skutečnosti i pro vyjádření aktuálního postoje mluvčího, mají každý jazyk a každá doba své vlastní prostředky, které se od obdobných prostředků jiného jazyka a jiné doby liší nejen vzhledem, formou, nýbrž i významovým pojetím a zabarvením. Každý jazyk chápe skutečnost podle svého a upravuje a zjednodušuje si ji k obrazu svého vlastního systému znaků. Proto je také každý jazyk osobitý ve vyjadřování skutečnosti a má v něm mnoho zvláštností, které nelze nijak napodobit v žádném jazyku jiném. Naprosto věrný překlad z jazyka do jazyka je holá nemožnost.

Vyjadřovací prostředky dané řeči jsou seskupeny v jejím jazykovém systému. Jazyk jako systém vyjadřovacích a dorozumívacích znaků je abstrakce a má existenci jen ideálně reálnou. Každý z nás, pokud jsme se normálně naučili své mateřštině, má její jazykový systém pevně vštípen v svém povědomí, ale jako laici si jej uvědomujeme, jen když se někdo jiný proti němu nezvykle prohřeší nebo když s ním sami zápasíme, abychom vyhověli mimořádné vyjadřovací potřebě. V tom má jazykový systém mateřštiny mnoho podobného s naravní konvencí, v níž jsme byli vychováni, jenže působí v hlavních liniích určitěji, protože se v něm (alespoň u nás a dnes) odmalíčka důkladněji cvičíme. Vždyť (abychom zůstali jen při spontánním výeviku jazykovém) každé promluvení upevňuje v dítěti vědomí jazykového systému praktickou aplikací, a takových promluvení má každý dětský den, sotva se dítě naučí mluvit, nejen desítky, nýbrž sta.

Proti jazykovému systému jako abstrakci stojí konkrétní výsledky jednotlivých promluvení, promluvy. V promluvách se realizují vyjadřovací možnosti dané jazykovým systémem pokaždé k individuálnímu účelu a s individuálním účinkem. Každá promluva má svůj vlastní věcný obsah a vyrůstá ze zvláštní situace a v každé se odráží aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou promluva vyjadřuje, a jeho vztah k posluchači, ať skutečnému, nebo myšlenému. To platí jak o útržku denního hovoru, tak o úryvku třeba kázání nebo vědeckého výkladu. Můžete si to ověřit na promluvách, které jsme jako příklad uvedli v předešlé kapitole. Všechny čtyři momenty — věcný obsah i situační perspektiva, postoj mluvčího k dané skutečnosti i jeho vztah k posluchači — utvářejí především významovou stránku promluvy, a proto způsob, kterým se v promluvě projevují, nazýváme její významovou výstavbou. Je dobře mít na paměti, že významová výstavba promluvy má, jak později uvidíme, leccos zvláštního proti vyjadřovacím možnostem jazykového systému, které jsou v ní realizovány. Rozdíl je dán právě individuální skutečností, s níž je rozmluva těsně spjata, kdežto jazykový systém jako abstrakce nemá k ní přímý vztah.

Promluvě zaměřené na posluchače říkáme podle její funkce promluva sdělná. Promluvy sdělné jsou v řeči v naprosté převaze a také jazykové systémy jazyků nám známých jsou vybudovány tak, aby odpovídaly potřebám promluv zaměřených na posluchače. Opakem sdělení je výraz neboli exprese, to jest takové vyjádření vnitřního stavu mluvčího, které se děje jen pro vyjádření, často pro úlevu, tedy bez zaměření na posluchače, ba někdy přímo s odporem proti možnému posluchači. Základní rozdíl mezi sdělením a výrazem postihneme, když si vzpomenete na rozdíl mezi úmyslným pokáráním a káravou poznámkou, která se vám proti vůli vydrala z úst jen proto, že jste nedovedli v sobě dost potlačit nelibost.

Sdělení a exprese se ovšem v řeči zpravidla neobjevují ve formě tak čisté, jako je na jedné straně třeba suše registrující zpráva telegrafní kanceláře a na straně druhé mimoděk uklouzlý jednoslabičný výraz bolesti. Obyčejně se, zejména v živém hovoru, oba momenty, moment sdělný a moment expresivní, dokonale proměšují. Základem konkrétních promluv jest ovšem, jak již bylo řečeno, velkou většinou sdělení, a když výraz expresivní naroste trochu do šíře, nemůže se to stát jinak nežli formou vyrostlou z funkce sdělné. Dokladem mohou být různé způsoby, kterými toho, kdo vzbudil naši nelibost, posíláme k čertu, do horoucích pekel atp. nebo kterými vyslovujeme přání, aby do toho, co nás pohněvalo, uhodil hrom, aby to vzal čert atp. Nic z toho nejsou skutečné výzvy nebo přání myšlená doopravdy, nýbrž jen expresivní vyjádření našeho pobouření, které vzalo na sebe formu výzvového nebo práciho sdělení.

DVA ZÁKLADNÍ PILÍŘE PROMLUVY

Již v první kapitole jsme řekli, že promluva jednak zachycuje úseky skutečnosti, které tak upoutaly naši pozornost, že o nich chceme něco říci, jednak vyjadřuje náš postoj k této skutečnosti. To jsou dva základní pilíře každé promluvy a spolu též projevy dvou základních aktů, z nichž promluva vzniká, aktu pojmenovávacího neboli označovacího a aktu větotvorného. Naše mluvení je ovšem již do té míry zmechanizováno, že si tyto dva akty zpravidla ani neuvědomujeme. Nejspíše nás na ně upozorní nesnáze, které vzniknou při tom nebo onom aktu, protože je úkol na nás jím vkládaný příliš veliký nebo že jej nedovedeme splnit z příčin patologických.

Obtíže druhu prvního jsou třeba známé každému, kdo se učí cizímu jazyku. Učí-li se mu po slovíčkách, dovede možná označovat v něm věci, ale způsobí mu potíže vyjádřit se o nich pořádnou větou. Učí-li se mu po krátkých větách, dovede třeba těchto vět hbitě užívat, ale zarazí se, když má něco říci o nových věcech. Nejdůležitější je pro nás ovšem skutečnost, že oba tyto akty promluvové se odrážejí také v jazykovém systému. Pozadím aktu označovacího je souhrn pojmenování, která jsou v daném jazyku běžná a která dohromady tvoří jeho slovní zásobu. Pozadím aktu větotvorného jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů, a vůbec všecko, co se obecně týká stavby vět. Podle těchto oblastí si rozdělíme také další naše výklady.

Představíme-li si normální vznik promluvy sdělné o několika slovech podle vzoru zpomaleného filmu v tempu do nemožnosti zvolněném, předchází v něm rozbor dané skutečnosti v úseky jazykově pojmenovatelné nutně před aktem větotvorným, jímž se jednotlivá slova, označující vybrané úseky skutečnosti, uvádějí ve vzájemné vztahy určené větným

vzorcem. Proto si promluvíme v kapitolách, které následují, nejdříve o všech důležitých věcech týkajících se jazykového pojmenování a potom teprve o stavbě věty a o tom, co s ní souvisí. Ve vývoji řeči je ovšem věta faktem základním, neboť jejím vytvořením se vlastně projevuje akt vůle, který záleží v rozhodnutí, že něco o něčem řekneme. Lze říci, že věta je elementární promluva sdělná, kterou se mluvčí staví aktivně k nějaké skutečnosti. Protože se tvoření vět, má-li být normální, řídí systémem jazyka, o který jde, musí promluva, která chce být skutečnou větou, působit po stránce formální dojmem obvyklosti. Věta má také vždy své přirozené ukončení, jež se zpravidla projevuje takovým pohybem výškové linie hlasu, který ukazuje, že mluvčí řekl všecko, co chtěl větou vyjádřit. Jde o úplnost pouze subjektivní, protože věta jako útvar formální nemusí vyhovovat požadavku úplnosti objektivní, který může klást na její obsah nezúčastněný posluchač. Také známka této subjektivní úplnosti patří k podstatným znakům věty.

V nejstarších stupních vývojových, jichž se můžeme dohadovat, byly jednotlivé promluvy pravděpodobně nečleněné útvary, v nichž pojmenování splývalo s větou. Takových útvarů se tu a tam užívá podnes a také z češtiny je můžeme doložit. Když například chceme stručně upozornit na náhlou změnu povětrnostní, která se projevuje vzdáleným hřmáním, stačí k tomu pouhé slovo *hřmí* nebo *bouřka*. V dané situaci mají tato slova platnost větnou a říkáme, že jsou to jednočlenné věty tetické, slovesné (*hřmí*) nebo neslovesné (*bouřka*). Mluvíme o větách jednočlenných, protože takové věty jsou samy v sobě úplné a nepotřebují doplnění, abychom jim v dané situaci náležitě rozuměli. Na tom nic nemění, že se jednočlenná věta *Bouřka* shoduje významem se členěnou větou *Jde sem bouřka, Blíží se bouřka, Začíná bouřka* atp. Tetickými nazýváme takové věty podle toho, že se jimi prostě konstatuje aktuální existence nějakého jevu. Poznáme co nevidět, že jsou také jednočlenné věty jiného typu, jednočlenné věty predikativní.

Jednočlenné věty jsou dnes v češtině a v jazycích jí příbuzných poměrně řídké. Normální věta je věta dvojčlenná, v níž se o něčem nebo o někom něco říká. Takovou dvojčlennou větou je například upozornění *Tatínek už jde*. Vnější známkou dvojčlennosti věty je přítomnost podmětu a přísudku. Dvojčlennost nepatří k nutným znakům věty, ale je to zjev tak pravidelný, že jazyk vytvořil pro základní části dvojčlenné věty zvláštní mluvnické tvary. Speciálním tvarem pro vyjádření podmětu je v češtině první pád podstatného jména nebo osobního zájmena, popřípadě jiného slova povahy substantivní. Speciálním tvarem pro vyjádření přísudku jsou určité tvary slovesa. Dvojčlenná věta, v níž je přísudek vyjádřen určitým slovesem nebo alespoň obsahuje jako podstatnou část určité sloveso, je dvojčlenná věta slovesná. Jsou však také dvojčlenné věty bez určitého slovesa, dvojčlenné věty neslovesné. Příkladem může být přísloví *Líná huba holé neštěstí* nebo věta z běžného hovoru *Tak vy taky na jarmark*. Tento typ, jinak celkem řídký, je obecný

v jednom případě, který však vlastně cítíme už jako dvojčlennou větu slovesnou. Posunujeme-li větu shora uvedenou jako příklad dvojčlenné věty slovesné do času minulého a řekneme *Tatínek už přišel*, vytvořili jsme v podstatě dvojčlennou větu neslovesnou, neboť přísudek v ní není vyjádřen určitým slovesem, nýbrž minulým přičestím, tedy slovesným útvarem jmenným.

Dvojčlennost věty nemusí být vždycky plně vyjádřena. Zůstává někdy skryta, a to je v češtině tehdy, když sloveso již svým tvarem naznačuje osobu a číslo podmětu a není důvodu, aby byl podmět zvláště vyjádřen. Takovou větu se skrytou dvojčlenností máme například v kárávé poznámce *Mluviš nesmysly*. Ve vhodné situaci se může podmět ve větě toho typu beze všeho objevit. Místo pouhého *Mluviš nesmysly* můžeme říci *Ty ale mluviš nesmysly*. Právě tím, že je u něho doplnění podmětu zcela nasnadě, liší se uvedený typ vět se skrytou dvojčlenností od jednočlenných vět predikativních, které způsobem neslovesným vyjadřují obecně přísudek k úseku dané situace blíže neoznačenému. Místo slov *Mluviš nesmysly* můžeme například charakterizovat výklady nám adresované pouhým slovem *nesmysl*, kterého tu užijeme v platnosti větné. Na jednočlennosti této neslovesné věty predikativní nic zase nemění skutečnost, že je významem shodná s členěnou větou *To je nesmysl, Co říkáš, je nesmysl* atp.

Vlastním územím neslovesných vět je řeč hovorová. Je to věc přirozená, neboť neslovesné věty, především věty jednočlenné, jsou jasně srozumitelné toliko na pozadí zřetelné situace a taková situace se nepochybně vyskytá právě v denním hovoru. Věty neslovesné nejsou arci cizí ani řeči spisovné a dílům literárním, ale pocítují se v nich jako útvar zvláštní. Proto v nich mají, nejsou-li pouhým citátem z hovoru, speciální úkoly. Někdy se jich užívá, když se popisuje smyslově vnímaná situace s obrazovou staticností. Příkladem obrazového, statického popisu působícího se jednočlennou větou tetickou mohou být tyto úvodní verše z českého přetlumočení staré čínské básně: *Hladina vodní v dálku rozlitá, volavka nad ní letí stříbřitá*. Jindy se neslovesnou větou stručně zachycuje dějové a místní pozadí na počátku vyprávění. Tak je tomu třeba v úvodních větách jedné kapitoly z původní české fantastické povídky: *Karneval v obrovském sále, čtyřicet metrů pod hladinou dlažby. Byla to kulatá propast o devíti poschodích do lůna země*. Někdy se konečně neslovesnými větami podává sled situací a dějových stadií s dramatickou spádností nebo v inventarizující zkratce. Příkladem uvádím tento úryvek z moderní české povídky, v níž autor vypravuje příběh v první osobě: *Hned mi bylo jasno, kde jsem tento obličej viděl. Minulý pátek, trestní senát dr. Solnaře, bytový zloděj, nedostatek důkazů, osvobozen.*

FORMA JAZYKOVÉHO POJMENOVÁNÍ

Pojmenování, která nám jazyk podává, abychom jimi zachytili drobné úseky skutečnosti, jsou buď popisná, nebo značková. Rozdíl záleží v tom, že pojmenování popisné, když se s ním poprvé setkáme, nám samo alespoň trochu umožní uhodnout, co znamená, ale pojmenování značkové nás v takovém případě nechá zcela na holičkách. Snadno pochopíme, čím to je. Pojmenování popisné si můžeme s pomocí jiných příbuzných slov rozložit alespoň ve dvě části, z nichž každá má svůj věcný význam, kdežto pojmenování značkové nic takového nepřipouští. Příklady zase nejlépe ukáží, co tím vším myslím. Vezměme třeba slovo *palírna* a slovo *okřín*. Kdo se poprvé setká se slovem *palírna*, jistě si vzpomene na jiná slova stejného zakončení, jako jsou například slova *barvírna*, *brusírna*, *čistírna*, *holírna*, *kreslírna*, *udírna* atp., a uvědomí si, že slova zakončená odvozovací příponou *-írna* znamenají vesměs místnost nebo budovu, kde se provozuje činnost vyjádřená první částí slova, snadno doplnitelnou na úplné sloveso (*barviti*, *brousití*, *čistiti*, *holiti*, *kresliti*, *uditi* atp.). Vyloží si pak snadno, že slovo *palírna* znamená místnost nebo budovu, v níž se něco pálí. Vyptáváním pak zjistí, že se v ní pálí třeba slivovice. Pomáhá tedy slovo *palírna* tomu, kdo se s ním poprvé setká, do značné míry samo uhodnout, co znamená, a je proto pojmenování popisné. Naproti tomu zůstane ten, kdo se poprvé setká se slovem *okřín*, naprosto bez rady a nezbude mu nežli se zeptat někoho poučeného. Teprve od toho se doví, že je to ze dřeva vydlabaná mísa na zadělávání těsta. Je tedy slovo *okřín* pojmenování značkové.

Jednotky s věcným významem, které se spojují, aby vytvořily popisné pojmenování, mohou být vyjádřeny různým způsobem. Pojmenování shora uvedené, slovo *palírna*, se dá rozložit v slovní základ, odvozený od slova *páliti*, a v odvozovací příponu se samostatným věcným významem. O takových pojmenováních říkáme, že jsou to slova odvozená. Při slovech odvozených bývají vedle odvozovacích přípon důležitá také předpony, jak ukazují třeba slovesa *doněsti*, *odněsti*, *přiněsti*, *uněsti*, *vyněsti*, *zaněsti* atp. Jindy se popisné pojmenování vytváří tím, že se v jednom slově spojují dva slovní základy nebo i více slovních základů. Takovým způsobem jsou tvořena například pojmenování *vodovod* a *modrooký* a říkáme tomu typu slova složená. Konečně nalézáme popisná pojmenování i toho druhu, že se k jejich vytvoření spojují dvě samostatná slova, jako například *divoký mák*, *obecná škola*, *větrný mlýn*, *parní pila*, *horské slunce* atp.

Pojmenování popisná, především ovšem slova odvozená a složená, měnívaly se postupem času trvale v pojmenování značková. Děje se to tím, že z té nebo oné příčiny zaniká možnost, aby si příslušníci jazykového společenství jen z pouhé praktické znalosti svého jazyka rozkládali taková jména v složky se zřetelným významem. Bez historického poučení dnes například už nikdo neví, že *medvěd* znamená pojídače medu, *oblek*

že je něco, co se navléká, a slovo *rádlo* že už významem svých složek prozrazuje, že znamená nástroj k orání. O takové historické perspektivy nám ovšem nejde. Zkoumáme jazyk nikoli v jeho vývoji, nýbrž jak je nám dán jako účelný systém vyjadřovacích prostředků, a proto nás zajímají jediné taková popisná jména, jejichž skladební složky jsou ve svém významu ještě zřetelné a pochopitelné. I takových pravých popisných pojmenování se arci v řeči zpravidla užívá jako pojmenování značkových. Význam jejich složek si neuvědomujeme, ale to neznamena, že by byl zanikl. Je jenom utajen a vynoří se v našem vědomí, když k tomu je dán popud. Vyjadřovací síla i takového pojmenování, jehož popisný ráz je ještě zřejmý, pramení však nikoli z významové zřetelnosti jeho složek, nýbrž především z toho, že svou značkovou funkcí se dostalo do těsného a přímého spojení s věcí, kterou označuje. Na druhé straně, chceme-li užívat jazykových pojmenování v jejich správné funkci, musíme se jich proto vždycky zmocňovat jako značek přímo spojených s označenou věcí, a to ať jde o slova našeho jazyka mateřského, nebo o slova jazyka cizího. Ostatně skutečný význam popisného pojmenování není vždycky dán významem jeho složek. Označená skutečnost se může měnit, takže nakonec neodpovídá některé podstatné stránce skutečnosti původní, a přece může být stále označována původním jménem. Tak například *sirka* už dnes nemusí být (a u nás ani nemůže být) jen zápalka se sírovou hlavičkou, nýbrž je to zápalka vůbec.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: OBSAH VĚCNÝ

Probrali jsme v základech formu jazykového pojmenování, ale tím jsme udělali jen krůček k prozkoumání tohoto oddělení v podivuhodné dílně řeči. Dověděli jsme se, jak jazykové pojmenování vypadá, ale nic ještě nevíme o tom, jak vlastně zachycuje skutečnost. Pojmenování je přece něco trvalého, alespoň pro jistou dobu, a skutečnost se neustále proměňuje. Musí být tedy v pojmenování něco velmi pružného, aby se pro tuto měnlivou skutečnost pokaždé hodilo. Tímto pružným elementem v pojmenování je jeho význam, určovaný čtyřmi základními složkami: obsahem věcným, symbolickou platností, citovým přízvukem a domovskou příchutí.

Věcný obsah pojmenování stojícího o samotě, a tudíž nezapojeného do žádné souvislosti, tvoří obecná představa věci, kterou znamená. Tyto obecné představy se blíží pojímům, od nichž se liší nedostatkem logické vytříbenosti, a jsou stručně zachycovány definicemi významu, které podávají u jednotlivých slov a výrazů jednojazyčné slovníky. Tak podstatné jméno *dveře* znamená otvor v nějaké přehradě jdoucí až k spodní ploše zedního prostoru a vyplněný něčím deskovitým, co je na jedné straně připevněno tak, aby se otvor mohl podle libosti zatarasit nebo uvolnit. Podstatné jméno *dům* zase znamená něco uměle postaveného,

tak rozměrného a upraveného, aby se ve vnitřku mohlo trvale pobývat. Sloveso *letěti* znamená pohybovat se vzduchem volně a rychle a sloveso *potkati* zase dostat se při vlastním pohybu do těsné blízkosti něčeho, co se samo pohybuje směrem opačným.

Právě touto svou zásadní obecností umožňuje věcný obsah pojmenování, aby se téhož pojmenování mohlo užít o věci, kterou znamená, v nejrůznějších situacích a souvislostech. Tak můžeme jména *dům* užít o výstavném a vysokém činžáku moderního velkoměsta stejně jako o poloselském jednopatráčku venkovského městečka, o domě římského patricia stejně jako o domě čínského mandarína nebo severoamerického statkáře z doby koloniální. Vždy to bude budova odpovídající představě domu, ale pokaždé bude vypadat zcela jinak. Bude ovšem vzbuzovat docela jiné podružné představy, jiné asociace. Přitom nejde jenom o rozdílný typ, nýbrž zpravidla o individuálního reprezentanta typu, například o velkoměstský činžák, v kterém bydlíme sami nebo některý náš známý. Konkrétním užitím se věcný obsah pojmenování zužuje a abstraktní obecná představa ustupuje představě jedinečné s množstvím konkrétních znaků. Nejde už o dům vůbec, nýbrž o určitý dům v určité situaci a v určité souvislosti. Všechny znaky, které mluví i posluchač vkládají do aktuální představy domu, nejsou v tomto jméně přímo obsaženy, ale jsou jím navoděny na základě dané situace, dané souvislosti a zkušenosti obou účastníků. Tato zkušenost je utajeně přítomná v jejich představě domu a podle potřeby se dá vhodným slovem oživit. Naopak zase ze skutečností, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla. V tom je právě rozdíl mezi slovy papírovými a slovy vzatými přímo ze života. Pojmenování *obuvnický učěň* má za sebou jen abstraktní existenci v úředních spisech, učebnicích a novinářských zprávách, a vyvolává proto jen představu mdlou a bezbarvou. Naproti tomu prošla slova *ševcovský učedník* nesčetným množstvím konkrétních situací praktického života, a představa, kterou budí, je proto živá a barvitá.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: SYMBOLICKÁ PLATNOST

U všech druhů věcí, s nimiž jsme se častým stykem důvěrně seznámili, se najde vlastnost, kterou cítíme jako stálý a nápadný znak. Tento pocit bývá tak silný, že se poměr věci a znaku někdy obrací a věc se stává symbolem vlastnosti vyjádřené jejím znakem. Tím se dostává symbolické platnosti i jazykovému pojmenování, kterým je věc označena. Oč jde, je pěkně vidět na přirovnáních, kterých se běžně užívá v hovorové řeči. Když řekneme o jednom děvčeti, že je jako proutek, a o druhém, že je jako sirka, neznamená to totéž, ačkoli se v obou případech zdůrazňuje štíhlost postavy. Jméno *proutek* je symbolem pro tenkost spojenou

s ohebností a pružností, kdežto jméno *sírka* ukazuje na tenkost, která při své nápadnosti není vyvážena ničím pěkným.

Vlastnost, na níž se zakládá symbolická platnost pojmenování, nemusí být vždycky podstatným znakem věci, které se pro ni užívá za symbol. Skutečnost, že uvnitř pytle není dobře vidět, není podstatným znakem pytle, a přece říkáme, že je venku *tma jako v pytli*. Stejně říkáme, že ten a ten je *hluchý jako poleno*, ačkoli neschopnost smyslově vnímati není podstatným znakem polena. To už jsme blíž k podstatě věci, když řekneme, že na někom *visí šaty jako pytel*, protože beztvarost látkového výrobku je významnou vlastností pytle, zejména prázdného, nebo když o tupé tužce prohlásíme, že je *jako poleno*, neboť šířka opravdu vyznačuje poleno proti třísece. Jak je z těchto příkladů vidět, může být táž věc brána za symbol několika vlastností zcela rozdílných, a v důsledku toho může totéž pojmenování podle okolností míti různou symbolickou platnost.

Jak ukazují příklady právě uvedené a desítky jiných, na které si každý lehce vzpomene sám, je symbolická platnost u běžných pojmenování v hovorové řeči něčím do značné míry ustáleným. Tato ustálenost se jeví i v tom, že jednotlivé jazyky a i jednotlivá nářečí uvnitř téhož jazyka tu mívají své odchylné zvláštnosti. V Čechách se říká o tlusté ženě, že je *jako štoudev* nebo *jako sud*, na Moravě jsem ji slyšel přirovnávat k díži. V češtině je běžným symbolem pro tvrdost kámen, ale v angličtině cihla. I když se v hovorové řeči vytvoří nová symbolická platnost pojmenování, zůstává se v mezích toho, co je nasnadě.

Užívat symbolických platností, jejichž novost překvapuje, je privilegium básníků. Pojmenování *plástev* se například užívá v hovorové řeči nanejvýš jako symbolu pro něco hustě proděravělého. Básník však mluví o plástvích rovin a vytýká tím s krásnou působivostí zároveň jejich plochou rovnost i jejich bohatou žírnost. I jinak se liší způsob, kterým užívá symbolické složky jazykového pojmenování básník, a způsob, kterým se ho užívá v běžné řeči hovorové. Symbolická platnost je v jazykovém pojmenování sice vždycky přítomna, ale je zpravidla utajená a k zjevnému projevu ji budí teprve potřeba vyjadřování zvláště výrazného. Tato potřeba je u básníka nadprůměrná, a to vede k častějšímu a intenzívnějšímu využívání symbolických složek slov. Srovnání, k němuž se symbolické platnosti pojmenování v hovorové řeči nejčastěji užívá, bývá pro prudkou básníkovu potřebu výraznosti přílišnou oklikou, a proto raději spojuje básník věc, pro kterou hledá jméno, přímo s pojmenováním, jehož symbolická platnost ji podle jeho citění nejvýrazněji vystihuje. To je hlavní pramen všeho, co nazýváme obrazností řeči básnické. V příkladě před chvílí uvedeném básník neříká doslova, že roviny jsou rovné a žírné jako plástev, nýbrž přímo mluví o plástvích rovin. Jinému básníku zatanulo na mysl v předtuše předčasné smrti, že zemře dřív, než bude moci plně užít svého bohatého citu lásky jako hrdinské zbraně, a tuto myšlenku, samu v sobě obraznou,

vyjádřil ve vlastním epitafu s krásnou sevřeností slovy, že zemřel dřív, než mohl k boji své srdce vytasit.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: CITOVÝ PRÍZVUK

Citový přízvuk se dá ze všech složek, které lze v obsahu jazykového pojmenování rozeznat, nejtěžší postihnout rozbořem. Je to dáno tím, že v citovém přízvuku se uplatňuje více než ve věcném obsahu i než v symbolické platnosti vedle stanoviska mluvčího také zaměření na posluchače nebo čtenáře a že tu hodně rozhoduje situační souvislost. Jak se to jeví, poznáme na příkladu, který nám spolu ukáže, oč při citovém přízvuku vůbec jde. Přídavné jméno *teplý* vyjadřuje teplotu, kterou proti studenosti pocítujeme jako vyšší. Citově je toto přídavné jméno neutrální a můžeme ho užít, ať je nám teplota, kterou označuje, milá nebo nemilá. Užijeme ho například stejně, když nevrle vytýkáme, že přinesené pivo je teplé a že proto napítí nic nechutná, jako když si pochvalujeme, že byt, do kterého jsme se přistěhovali, je teplý a nikoli taková lednice jako náš byt předešlý. Rozdíl v citovém přízvuku, který v obou uvedených příkladech dodává souvislost přídavnému jménu *teplý*, vysvitne z toho, že v prvním případě můžeme říci, že pivo je protivně teplé, a v případě druhém, že byt je pěkně teplý.

Zcela jinak než přídavné jméno *teplý* se chová po stránce citového přízvuku přídavné jméno *teploučký*. I ono vyjadřuje proti studenosti vyšší teplotu, ale vždycky jen ve smyslu něčeho tak milého, že se s představou toho až hýčkáme. Mohli bychom ho tedy užít místo přídavného jména *teplý* jen v druhém z obou našich příkladů, a to toliko tehdy, když bychom chtěli zvláště zdůraznit svou libost. Je tedy toto přídavné jméno dobrým příkladem jazykového pojmenování, které samo v sobě není citově neutrální.

Jeho užívání nám však ukazuje ještě něco jiného. Když si pochvaluje, že rukavice, které máme, jsou teploučké, nevycházíme tím z okruhu vlastního citění. Něco jiného je však, když domlouváme dítěti, aby si jen ty rukavice vzalo, že jsou teploučké. Tu zřejmě hledíme přenést svou citovou zkušenost na posluchače a působit jí na něho. Proto se přídavných jmen podobného tvoření užívá především v řeči mazlivé. S některými z nich, jako jsou třeba *sladoučký* a *dobroučký*, setkáváme se u dospělých jenom v mazlivé řeči.

K podobným výsledkům přicházíme, když zkoumáme užívání zdvojnásobných podstatných jmen. V jádře opravdu znamenají něco nezvykle malého. Je to ještě vidět třeba ve slově *krůček*, když jím vskutku míníme velmi malý krok. Zpravidla však se užívá zdvojnásobných podstatných jmen jako pojmenování s přízvukem hýčkové libosti, a to většinou bez ohledu na velikost. Pochvalných slov *To je domeček!* může užít ten, kdo dům stavěl nebo komu patří, i o velkém činžáku. Vlastní oblastí zdvojnásobných

jmen podstatných je zase řeč mazlivá, a to i ve styku s lidmi dospělými. U přídavných jmen typu *teploučký* a u zdvojnásobných jmen podstatných je vyjádřena přítomnost citového přízvuku slovo tvornou příponou. Takové tvoření odvozených slov je v češtině oblíbené a někdy se jim vytváří od jeho slovního základu celá škála pojmenování s různým citovým přízvukem (*bába, baba, babka, babice, babička, babizna*). Případy, kde je citová složka v pojmenování naznačena již formálně, je přesto jen malá menšina a zpravidla je citový přízvuk záležitostí čistě obsahovou. Není ovšem bez spojení s ostatními složkami obsahovými. Její povaha může být v základě určována věcným obsahem pojmenování a zesilována jeho symbolickou platností. Je mnoho věcí, které vzbuzují samy sebou v průměrném člověku nelibost, protože jsou smutné, trapné nebo ošklivé, a přízvuk nelibosti se přenáší z věci na její pojmenování. Kde se mu chceme vyhnout, užíváme eufemismu, tj. neoznačujeme poměrnou novost s ní ještě málo srostlo nebo ji vůbec jen naznačuje. Je pravda, že se o všem nedá vždycky mluvit bez okolků a nezabaleně, jako to dělávají zhusta mluvčí z lidu, ale na druhé straně je si třeba pamatovat, že eufemismy jsou živel choulostivý, s nímž se musí zacházet opatrně a s taktem. Užívat jich nad vhodnou míru svědčí stejně o nedostatku vkusu jako přemíra výrazů mazlivých.

Poslední instancí, a mnohdy jedinou instancí, která rozhoduje o citové složce v aktuálním významu jazykového pojmenování, je souvislost konkrétní promluvy. Řekli jsme si výše, že teprve z promluvy souvislosti dostává věcný obsah jazykového pojmenování konkrétní rysy, které z něho činí označení individuální věci, a viděli jsme, že promluva souvislosti také rozhoduje o aktualizaci nebo nečinnosti symbolické platnosti pojmenování. Při citovém přízvuku je úkol souvislosti ještě větší, neboť jí se citové zabarvení mnohdy teprve vytváří. Poznali jsme to již shora na příkladech s přídavným jménem *teplý* a můžeme si svou zkušenost oživit na větě *Zde je teplo*. Ta může mít podle souvislosti citový přízvuk důrazně libý nebo důrazně nelibý. Představme si, že ji řekneme, když za letního vedra k své mrzutosti shledáme, že na místě, kde jsme doufali být v chládku, chládek není, nebo zase v zimě za mrazu, když nás při vstupu do vyhřátého pokoje překvapí příjemná temperatura. Shora jsme na podobných příkladech dokazovali, že přídavné jméno *teplý* je citově neutrální. Tentokrát nám jde o způsob, kterým se naše věta v různé souvislosti vyslovuje. Není zapotřebí mnoho zkušeností k tomu, abychom poznali, že se v každém z obou případů vyslovuje jinak a že to platí zejména o slovu *teplý*. Vidíme, že je citová barva jazykového pojmenování nejen určována promluvou souvislosti, nýbrž že se také vyjadřuje prostředky, které jsou vlastní promluvě celku, větě. V řeči mluvené jsou to především prostředky zvukové. Citový přízvuk se vyjadřuje tónem, kterým příslušnou promluvu pronášíme, tj. rozložením přízvuku, pohybem hlasové výšky, tempem

řeči a barvou hlasu. V řeči psané nebo tištěné se ovšem tyto věci neoznačují nebo se označují jen velmi kuse a hrubě rozdělovacími znaménky. Citové zabarvení se tam musí vyjadřovat slovní souvislostí, a chceme-li, aby čtenář nebyl na pochybách o smyslu toho, co jsme napsali, musíme dbát, aby tato souvislost byla citově jasná a jednoznačná.

Citová stránka jazykového pojmenování je jednou z oblastí, v nichž básník je svrchovaným vládcem. U něho všechno oblévá proud stále bdělého citění a jeho kouzelný dar řeči dovede zachytit věci a děje i s odleskem té mihotavé hladiny. Pro něho neplatí citový přízvuk, který vyplývá pro ostatní s běžnou citovou logikou z věcného obsahu pojmenování a z obvyklé jeho symbolické platnosti. Určuje si citovou hodnotu věci sám a v soulase s tím vtiskuje slovům svou vlastní citovou pečeť. Činí to prostředky, které náleží do vyjadřovací výzbroje věty. Uvádí slovo do větné souvislosti citově výrazné, spojuje je s jinými slovy záměrně laděnými a násobí jeho citový přízvuk hláskovým skladem a uměle navozenými složkami čistě zvukovými, rytmem, tempem a intonací. Moc slova básníka tu opravdu činí divy. Abychom třeba pocítili noc s celým doprovodem citovým jednou jako dobu lahodné nádhery a podruhé jako dobu tíživé chmurnosti, není zapotřebí dlouhého líčení ani dramatické situace. Z českého básnictví víme, že k tomu stačí několik veršů, předznamenanych v prvním případě slovy *Letní ty noci zářivá* a v případě druhém slovy *pustopustá temná noc*.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: DOMOVSKÁ PŘÍCHUŤ

Některých jazykových pojmenování se užívá vždy a všude, jiná jsou běžná jen ve zvláštním způsobu řeči, ať je to způsob charakteristický pro místní oblast, nebo pro věkovou nebo společenskou vrstvu, pro pospolitost určenou společným zaměstnáním, společným zájmem, společným zaměřením atp. Slova prvního typu jsou doma všude, slova druhého typu jsou doma jenom v prostředí, které je jim vlastní, a nesou toho zřejmou stopu ve své domovské příchuti. Zřetelně se to jeví tehdy, když pro touž věc jsou po ruce dvě jména, jedno bez domovské příchuti, tedy po té stránce neutrální, a druhé výrazně chutnající po svém vlastním prostředí. Velmi často je vedle jména neutrálního jméno s příchutí familiárnosti nebo lidovosti, jak ukazují například dvojice *dům — bára, hlava — palice, děvče — holka, otec — táta, plakat — brečet* atp. Jindy stoupáme domovskou příchutí od jména neutrálního do sféry knižní vybranosti nebo odbornosti, jako třeba ve dvojicích *tvář — líce, věneček — vínek, kmen — peň, stopka listu — řapík, jíti — ubírat* se atp. Pojmenování s příchutí knižní vybranosti je v jazyku hodně zejména tehdy, když se uznává za správnou zásada, že projevy básnické mají užívat zvláštní zásoby slovní, odlišné od všední řeči. Někdy mají soupravy jmen pro touž věc, založené na odstínění domovské příchuti, víc

členů než dva, například *ústa — huba — držka — pusa*, jindy zůstává jméno osamělé, protože druhý člen dvojice chybí. Tak nemáme (až na výrazy mazlivé nebo z hantýrky vzaté, k nimž tu nepřihlížíme) jména s příchutí domovskou k neutrálním jménům *most, kladivo, stůl, koleno, sestra* atp., a naopak nemůžeme stručným výrazem neutrálním plně vyjádřit to, co se s výraznou příchutí vyjadřuje slovy *fláma, ulít se, podfuk, vyžírka* atp.

Skupinu pro sebe tvoří v této oblasti slova cizí. Je-li slovo cizí pro nějakou věc jediným existujícím jménem, nemívá ovšem zvláštní domovské příchuti. Svědčí o tom slova jako *telegraf, automat, režisér, motor* atp. I když slovo cizí označuje nějakou věc vedle slova domácího, bývá tak obecně vžitá, že téměř nepozorujeme u něho zvláštní příchutí vzešlou z jeho původu. Platí to například o slovu *historie* ve srovnání se slovem *dějiny*. Obyčejně však má cizí slovo v takovém případě zřetelnou domovskou příchutí, jejíž povaha se řídí podle toho, jak se vůbec v jazyku hodnotí cizí slova toho kterého původu. Když se v devatenáctém století vytvářela nová, vytríbenější hovorová čeština, byla cizí slova, jimiž byla do té doby prosáklá, zatlačena do oblastí nižších. Proto znamená dnes cizí slovo proti slovu domácímu velmi často jméno s příchutí jdoucí od familiárnosti až k hrubé vulgárnosti. Jako příklad uvádím dvojice *lék — medicína, příkrývka — deka, závin — štrůdl, slavník — štrozok*. Cizí slova přišla později nebo odjinud, zejména pod přímým vlivem kultury západní, patří naproti tomu slovníku poloh vyšších. Základní tón v domovském zabarvení takových slov je příchutí odbornosti, která sama o sobě může být ovšem velmi různá. Je jistě zřetelný rozdíl v tom, náleží-li cizí slovo například k slovníku umělecké kritiky (*sloh — styl, jemný — subtilní, výtvor — kreace*), k terminologii vědecké (*drobnohled — mikroskop, lékař chorob duševních — psychiatr, podstatné jméno — substantivum*) nebo k názvosloví úřednímu (*úřední spisy — akta, schválení provedené práce — kolaudace, dáti na dočasný odpočinek — kvieskovat*).

Blýskat se nemírným užíváním cizích slov je stejně nevkusné jako příliš se ověřovat šperky, ale pro zásadní boj proti každému cizímu slovu není rozumného důvodu a takový boj nemá ani naděje na dokonalý a trvalý úspěch. Cizí slova jsou ve všech kulturních jazycích a budou v nich vždycky, neboť s výměnou myšlenek a věcí dochází také k výměně jejich jmen. Snaha nahradit cizí slovo stůj co stůj slovem domácímu může vést k tomu, že se cítí zavedené už slovo cizí po stránce domovské příchuti jako slovo neutrální, kdežto navrhované slovo domácí působí vedle něho silným přízvukem schválně novoty. Čím je cizí slovo zakořeněnější, tím bývá tento pocit silnější a trvalejší. U jména *dálnice* byl i zpočátku jistě slabý a brzy vymizel, protože slovo *autostráda* bylo samo také ještě nové. Když však čteme místo vžitého *fejeton* ojedinele *podčárník*, nemůžeme se zbavit pocitu, že silná příchutí svévolného novotaření uvízne na tomto slově trvale.

Jménům, která mají příchutí novoty, říkáme neologismy. Neologismy se natrvalo ujímají poměrně snadno, jenom když jde o jména pro nové věci (rozhlas, dálnice) nebo při hromadném zavádění soustavně vybudované nové terminologie (názvosloví tělocvičné). Jinak je úspěšný neologismus v spisovné řeči řídkou náhodou. Řeč hovorová, která snáze podléhá měnlivé módě a také ochotněji přijímá nové názvy, je na neologismy bohatší (*čepice — ahojka, dámské holinky — válenky, zavírat na drc*).

Opakem neologismů jsou archaismy, to jest jména, která mají znatelnou příchutí něčeho, co bývalo kdysi běžné, ale už není. Archaismy stejně jako slova cizokrajná, exotismy, jsou zjev především literární a slouží k charakteristice osob a prostředí. Jako dialektismy, tj. slova vzata z místních nářečí, mohou být archaismy v podstatě totožné se slovy běžnými, od nichž se pak liší jen drobnými formálními rysy. Tak stojí archaismus *měšténín* proti běžnému *měšťan* a podstatné jméno *divčič* jako chodský dialektismus proti běžnému *děvče*.

Drobné úchylky v stavbě slov bývají pro domovskou příchutí i jindy důležité. Rozdíl mezi běžným *čichat* a vulgárním *čuchat* je tak výrazný, že jej není třeba vykládat. U cizích slov se rozdíl mezi příchutí familiární nebo i vulgární a neutrálností velmi často projevuje jen odchylkami ve výslovnosti (*student — študent, skica — škica* atp.). Proti běžnému autor stojí *auktor* jako pedantismus klasických filologů a proti běžným tvarům *oblázek, svižný, mistička* tvary *oblásek, švižný, mištička* jako pedantismy puristické. Také poetismy, slova vlastní slohu básnickému, se liší někdy podobným způsobem od slov běžných. Z praxe básníků lumírovských můžeme uvést například *tes* místo *útes*, *slal* místo *poslal* nebo *posílal*, *poprv* místo *poprvé*.

POČÍNÁ SE O SLOHU

Došli jsme ve svém zkoumání tak daleko, že je načase se zastavit a ptát se, jak se vyjadřovacích prostředků jazykových, které jsme poznali, užívá ve slohu. Chceme však pracovat jenom s pojmy známými, a proto musíme nejdříve odpovědět na otázku, co to sloh je. Odpověď zní, že slohem rozumíme v oblasti slovesné význačný způsob, kterým je užito nebo se obvykle užívá vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu. Tato věta potřebuje ovšem ještě dalšího vysvětlení. Již to, že mluvíme o způsobu, kterým je vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu užito nebo kterým se jich ke konkrétnímu účelu obvykle užívá, ukazuje samo o sobě k tomu, že je možno mluvit o slohu v dvojím smyslu. Rozdíl záleží v tom, že v prvním případě máme na mysli sloh jako skutečnost jevící se na hotovém výtvoru jazykovém, ať jde o pouhou elementární promluvu, nebo o slovesné dílo, kdežto v případě druhém myslíme slohem možnost, kterou určuje situace,